

SKJØTSEL AV ARKEOLOGISKE KULTURMINNER

Veiledning utarbeidet av Sør-Trøndelag fylkeskommune, juni 2006

Denne veiledningen utgjør det som en bør vite i forkant av og underveis i et skjøtelsprosjekt angående arkeologiske kulturminner der det gis tilskudd fra ordningen: *Tilskudd til skjøtsel av areal med arkeologiske kulturminner på innmark.*

Videre informasjon får en via Riksantikvarens informasjonsblader (løsbladserie), som kan bestilles fra riksantikvaren@ra.no, tlf 22 94 04 00 eller hentes fra Internett på adressen www.riksantikvaren.no. (under Publikasjoner – Informasjonsblader – kap. 7).

1. Hva er arkeologiske kulturminner?

Arkeologiske kulturminner er de eldre fysiske minner og spor etter menneskelig virksomhet. "Eldre" vil her si at minnene stammer fra før reformasjonen (før 1537). Vanlige slike spor kan være rester etter hus (hustufter), gravanlegg, bautasteiner, helleristninger samt bosteder fra steinalderen. Men det finnes også en lang rekke slike minner som forekommer mer sjeldent.

Alle kulturminner fra før 1537 er fredet etter Kulturminneloven. Dette innebærer da at selve kulturminnet med en sikringssone i et belte på 5 meter rundt er beskyttet mot alle former for inngrep og negativ innvirkning fra omgivelsene. Det er heller ikke lov å foreta skjemmende tiltak i nærheten.

For alle disse kulturminnene er det et fellestrekk at de i varierende grad er medtatt av tidens tann og derfor foreligger i forskjellig forfatning. Over hundreår og tusenår har det skjedd en nedbryting og overdekking av de opprinnelig forlatte konstruksjonene, slik at de til dels kan være vanskelige å erkjenne i dag.

Vi skiller noen ganger mellom *skjulte* og *synlige* arkeologiske kulturminner. De skjulte slike har oftest ingen synlige merker over jorda, mens de synlige ofte kan være godt synlige og erkjennbare.

2. Hvilke typer arkeologiske kulturminner er det aktuelt å skjøtte via støtteordningen?

Alle typer arkeologiske kulturminner, både synlige og skjulte slike, kan trenge skjøtsel. Imidlertid er det som nevnt ovenfor ikke alltid så lett å erkjenne hvordan skjulte kulturminner er innrettet og en slik forutsetning er nødvendig for å utføre skjøtelsarbeid: *En må vite hva det er en skal skjøtte.*

I den aktuelle ordning der gårdbrukere selv kan foreta skjøtselstiltak omkring kulturminner på eiendommen, er det gjort valg som skal kunne forenkle dette arbeidet. En hovedsak i dette er at ordningen gjelder for synlige kulturminner på innmark. Dette innebærer flere fordeler både for gårdbrukeren og kulturminnevernet som skal være rådgiver i slike saker.

For gårdbrukeren blir oppgaven oftest lett å avgrense fysisk, da utstrekningen på kulturminnet er noenlunde klar. Resultatet av skjøtelsarbeidet blir også oftest godt synlig ettersom kulturminnet ligger i område der både gårdens folk og kanskje også andre ofte beveger seg.

For kulturminnevernet blir dette et godt pleietiltak på enkeltkulturminner og et viktig bidrag i kulturlandskapsskjøtselen.

Dersom en skulle gjøre slik skjøtsel også omkring skjulte kulturminner og disse også kunne befinne seg i utmark, ville dette bli et mye vanskeligere og mer arbeidskrevende prosjekt, hvor resultatet kanskje ikke alltid sto i forhold til innsatsen.

Vi kan sette opp en liste over vanlig forekommende arkeologiske kulturminner som normalt skal være greie å skjøtte, det gjelder:

- Gravhauger
- Gravrøyser
- Andre typer gravanlegg
- Hustufter
- Bautasteiner

For disse typene av kulturminner er det her utarbeidet veiledning for skjøtsel.

I tillegg fins det en del andre typer anlegg som også trenger skjøtsel, men der det før og under skjøtselsprosessen trengs et nærmere samarbeid med kulturminnevernet om hvordan en skal gå fram. Her kan en spesielt nevne helleristningsområder. Helleristninger befinner seg ofte i en mellomstilling mellom skjulte og synlige minner, hvor mange figurer tidligere har vært skjult under torv, mose og lav, før de ble oppdaget. Også områder med helleristninger kan med fordel skjøttes, ved at en holder nede vegetasjonen rundt slik at berget ikke gror igjen.

Ettersom helleristningsområder er spesielt ømfintlige, må kulturminnevernet kontaktes før en går i gang med skjøtselsarbeid her. For helleristnings- og bergmaleriområder er det dessuten ikke tillatt for andre enn eksperter å foreta noen form for arbeid *på selve helleristningsberget*

3. Hva er poenget med skjøtselen?

Vitsen med skjøtsel av kulturminner er at en ved denne aktiviteten skal kunne holde et kulturminne i stand på en slik måte at kulturminnet skal:

- Være synlig. En skal se det klart og tydelig i landskapet.
- Være lite overvokst i overflaten, slik at en ser eventuelle særegenheter i konstruksjonen av dette
- Så langt råd er vise hvordan det kan ha sett ut i en mer opprinnelig stand enn i dag
- Ikke være brukt som oppbevaringsplass for ting fra gården

De to første punktene vil da være skjøtsel hvor naturen selv er motstanderen, ved tilgroing og buskevekst. For de fleste slike kulturminner ble "vedlikeholdet" tidligere foretatt av feholdet opp mot våre dager, der hauger, røyser og andre strukturer på innmark ble beitet ned. Vi kan vel si det slik at det er mye av denne samme beiteeffekten vi prøver å oppnå ved dagens tiltak. En kan i hovedsak si det slik at:

1. Ved å fjerne undervegetasjon (lyng, urter, krypende trær) kommer kulturminnene fram og gir seg til kjenne
2. Ved å fjerne busker og trær kommer kulturminnene fram og blir del av kulturlandskapet.
3. Ved jevnt (årlig) vedlikehold holdes vegetasjonen nede og området holdes i hevd

4. Hvordan går en fram i skjøtselsarbeidet?

De enkelte veiledningene for skjøtsel er forsøkt gjort så korte og konkrete som mulig: Det foreslås hva som kan gjøres og sies fra om hva som ikke kan gjøres.

Generelle forhold

I denne første delen tas det opp en del forhold som gjelder uansett hva en skal i gang med av slik skjøtsel.

Typer og varianter

Generelt kan en si at de enkelte kulturminnene er av *spesielle typer* og finnes i *varianter* eller forskjellige utforminger. En gravhaug er en type kulturminne som eksempelvis kan finnes i varianter som rundhaug, langhaug og trekantet haug. I tillegg kan slike hauger være utformet med eksempelvis ei grøft rundt utkanten av haugen, ei såkalt fotgrøft. Det kan også være reist en stein i toppen av haugen.

Når en skal starte arbeidet, er det første en bør gjøre å finne ut hva slags type kulturminne det er snakk om og hvilken variant. Opplysninger om dette finner en i beskrivelser i registreringskataloger, men i en del tilfeller vil dette være ting som en oppdager selv når en tar en nærmere titt på kulturminnet. Før var det kanskje bare en veldig overvokst haug, men ved nærmere ettersyn viser det seg at den er oppbygd med omtanke og har fine detaljer.

Mange av kulturminnene er skadet. Skaden kan allerede ha skjedd så langt tilbake som i forhistorisk tid, ved plyndring eller annen aktivitet. Men trolig har mesteparten av skadene skjedd i nyere tid. Skadene er en del av kulturminnet og skader fra gammel tid viser oss da hvordan kulturminnet er overlevert til senere tid.

Beiting?

I forhold til arkeologiske kulturminner kan vi nærmest generelt si at beiting av områder med småfe er svært verdifullt. Det innebærer nærmest utelukkende fordeler. Eneste ulempe måtte være de tilfeller der det blir mye sauekort i områder som er tilrettelagt for publikum, men dette må tåles! Sau og geit er veldig gode skjøtselshjelpere!

Når det gjelder storfe er forholdet noe annerledes. Dette først og fremst ut fra to forhold. Storfe er ofte tunge dyr og kan dermed forårsake slitasje på ømfintlige områder. Storfe kan også ha tendenser til å grave i jorda på ukurante steder ved kulturminner. I dette tilfellet må en da i hvert enkelt tilfelle vurdere hvor "slitesterkt" kulturminnet med nærområde er for slik beiting.

Hva med dokumentering av før og nå?

For skjøtsel av vanlig forekommende arkeologiske kulturminner trenger en ikke tenke på dokumentasjon når det gjelder skjøtsel beskrevet i denne veiledningen. Skjøtselen her består i å få fram kulturminnet fra naturens overgroingsgrep samt det som eventuelt er gjort av tildekking og bortgemming fra menneskene selv. Og all denne "tilveksten" på kulturminnet og i dets nære omgivelser er jo ikke noen del av kulturminnet selv og trenger da som sådan ikke noen dokumentasjon. En annen sak er jo imidlertid at det for den enkelte kulturminneier kan ha stor verdi å se hvordan det så ut før skjøtsel ble startet i forhold til det som ble resultatet etterpå. I mange tilfeller kan forskjellen bli forbausende stor! Og da kan det jo være verdifullt å ta noen bilder gjennom prosessen.

Sjeldne planter?

Mye av veiledningen omkring skjøtsel er en veiledning i hva en skal gjøre med hensyn til fjerning av vegetasjon. Og det anbefales ofte å fjerne *mye* av vegetasjonen. Men, ingen regel uten unntak. En skal også tenke på hvorvidt kulturminner kan være bevokst av sjeldne og/eller fredete planter som en da må la stå i fred. Slike forhold vil trolig ofte være kjent på forhånd, men en bør ta en sjekk av dette før en begynner å fjerne vegetasjon. Er en i tvil kontakter en fylkesmannens miljøvernavdeling for å få brakt forholdet på det rene.

Flotte og spesielle busker og trær?

Gamle og spesielle trær kan ofte være gode miljøskapere i et landskap. Derfor må det vurderes å beholde slike i enkelte tilfeller, selv om de skulle være svært uheldig plassert på toppen av eller i kanten av kulturminner. I noen tilfeller kan gamle og hule trær også være biotoper for dyr av forskjellig slag. En må således også vurdere *bevaring av biologisk mangfold* før en fjerner både urter og trær.

Når på året skal en fjerne vegetasjonen?

Ved årlig skjøtsel vil en som regel få størst effekt av vegetasjonsfjerning dersom den foretas ved St. Hanstider.

Hva en ikke skal gjøre

- En må ikke bruke kjemiske midler for å fjerne vegetasjon (sprøytemidler eller andre midler). Dette fordi ethvert arkeologisk kulturminne også er et monument sammensatt av løsmasse som kan inneholde en stor mengde informasjon om fortida, som en kan få fram ved en arkeologisk utgraving. Over hundreår og tusenår har gjenstander fra fortida nede i jorda inngått stabile kjemiske forbindelser med jordsmonnet de ligger i. Ved bruk av kjemiske midler som vil sive ned i bakken kan denne balansen forrykkes og t. eks. kan gjenstander og strukturer av organisk materiale løses opp og forsvinne.
- En skal ikke fjerne torv som er grodd innpå kulturminnet. Gress- og lyngtuer kan fjernes, men torvunderlaget bør sitte igjen.
- Det må ikke graves noe i jordsmonnet på eller inntil et arkeologisk kulturminne og en må heller ikke legge noe til i overflaten. Når formen på kulturminnet er kommet fram, vil det da være meningen at det er denne som skal vises uten noe som dekker denne til eller forstyrrer.
- Trær sages ned så langt som mulig, men en må ikke gjøre noe forsøk på å fjerne rota. Ringbarking er en metode som kan hindre nye rotskudd.
- En må ikke bruke tunge maskiner rundt kulturminnet eller oppå det. Dersom det skulle være helt påkrevd med bruk av slike må en forsikre seg om at dette kun skjer på skikkelig frossen mark og at kulturminnet ellers ikke lider overlast.

- ***Skjøtsel av gravhauger***

En gravhaug er det ytre synlige minnesmerke over en avdød person fra forhistorisk tid. Oftest er det bare en enkelt person som er gravlagt i haugen, men det kan også være flere. Begge kjønn fikk slik gravlegging fra starten av bronsealderen til slutten av jernalderen her i Trøndelag (ca. 1500 f. Kr. – ca. 1000 e. Kr.). Oftest tolkes det slik at det var gårdens overhoder som fikk slik begravelse. Menneskene ble gravlagt ubrent eller brent og fikk ofte med seg utstyr og gjenstander i graven, til bruk i det neste liv.

En gravhaug er bygd opp av jord, eventuelt også med noe iblanding av stein. Gravhaugene finnes ofte både enkeltstående og i felter med flere på innmark. Ofte har det i området tidligere vært flere hauger som har blitt fjernet eller dyrket vekk i tidens løp. Haugen er ofte

omvendt skålformet av utseende, med en eller flere forsenkninger i overflaten. Slike groper kan være arr etter forsøk på gravplyndring, men kan også eksempelvis være spor etter at haugen har vært benyttet som massetak. Haugen har alltid et torvlag i overflaten.

I dag kan en slik haug være fullstendig overvokst av urter og trær, slik at formen ikke kan gjenkjennes. I en del tilfeller har en også lagt rydningsstein og gårdsavfall oppå haugen over tid.

Framgangsmåte ved skjøtsel:

Alt som åpenbart er pålagt oppå haugen i forholdsvis ny tid, enten det er rask eller rydningsstein fjernes. At dette er nytt kan en se av at det er plassert *oppå* torvlaget som fra gammel tid dekker haugen.

Urter, busker og trær fjernes ned til torvlaget. Trær oppå haugen sages ned. Etter hvert som haugens utkant kommer fram, måler en inn haugens sikringssone i et 5 meter bredt belte fra ytterkanten og gir dette arealet samme behandling som haugen.

Målet er at haugen med nærmeste omgivelser skal kunne framstå som den gressvokste/torvkledde haugen dette opprinnelig var, med arr etter gamle inngrep synlige som del av kulturminnet. I tillegg skal området inntil haugen være ryddet slik at en har god oversikt over haugens overgang mot omgivelsene.

Dersom en ønsker å ha dyr på beite på og rundt haugen, kan en gjøre dette uten videre når det gjelder småfe som sau og geit. Dersom en ønsker storfe på beite her bør en vurdere dette i forhold til haugens og bakkens beskaffenhet og slitestyrke mot tråkk av tunge dyr samt også vurdere dyras potensielle graveaktivitet i en slik haug. I noen slike tilfeller vil dyra kunne påføre haugen skade, men andre ganger kan dette fungere bra. Er en i tvil om beitespørsmålet, ta kontakt med kulturminnevernet.

- ***Skjøtsel av gravrøyser***

Ei gravrøys er det ytre synlige minnesmerke over en avdød person fra forhistorisk tid. Oftest er det bare en enkelt person som er gravlagt, men det kan også være flere. Begge kjønn fikk slik gravlegging fra bronsealderen til slutten av jernalderen her i Trøndelag (ca. 1500 f. Kr. – ca. 1000 e. Kr.). Oftest tolkes det slik at det var gårdens overhoder som fikk slik begravelse. Menneskene ble gravlagt ubrent eller brent og fikk ofte med seg utstyr og gjenstander i graven, til bruk i det neste liv.

Ei gravrøys er bygd opp av steiner og blokker, eventuelt også med noe iblanding av jord. Gravrøysene finnes oftest enkeltstående eller to eller tre sammen. Røysa er ofte omvendt skålformet av utseende, med en eller flere forsenkninger i overflaten. Slike groper kan være arr etter forsøk på gravplyndring, men kan også eksempelvis være spor etter at røysa har vært benyttet som massetak. Røysa kan være mer eller mindre overvokst av torv. Dette torvlaget er da som regel ikke noen opprinnelig del av konstruksjonen, men har vokst seg innpå fra sidekantene i tidens løp.

I dag kan ei slik røys være fullstendig overvokst av urter og trær, slik at formen ikke kan gjenkjennes. I en del tilfeller har en også lagt rydningsstein og gårdsavfall oppå røysa over tid.

Framgangsmåte ved skjøtsel:

Alt som åpenbart er pålagt oppå røysa i forholdsvis ny tid, enten det er rask eller annet, fjernes. Unntaket her er rydningsstein. Ofte har en lagt stein fra rydding der det lå stein fra før, altså gravrøysa. Denne rydningssteinen kan være svært vanskelig å skjelne fra røysas opprinnelige innhold av stein og hovedregelen må derfor bli at det ikke fjernes stein fra gravrøysen.

Urter, busker og trær fjernes ned til steinlaget i røysas overflate. Trær oppå røysa sages ned. Etter hvert som utkanten kommer fram, måler en inn sikringssonen i et 5 meter bredt belte fra ytterkanten og gir dette arealet samme behandling som røysa.

Målet er at røysa med nærmeste omgivelser skal kunne framstå som den røysa dette opprinnelig var, med arr etter gamle inngrep synlige som del av kulturminnet. I tillegg skal området inntil røysa være ryddet slik at en har god oversikt over dens overgang mot omgivelsene.

Dersom en ønsker å ha dyr på beite på og rundt røysa, kan en gjøre dette uten videre når det gjelder småfe som sau og geit. Dersom en ønsker storfe på beite her bør en vurdere dette i forhold til røysas og bakkens beskaffenhet og slitestyrke mot tråkk av tunge dyr. Ofte vil det være best å holde de større dyra unna. Er en i tvil om beitespørsmålet, ta kontakt med kulturminnevernet.

- ***Skjøtsel av andre typer gravanlegg***

Dette kan være flate, røyslignende anlegg som bare så vidt hever seg over bakken. I dette tilfellet går en fram på samme vis som ved gravrøysen. Dersom slike gravminner oppviser spesielle utforminger, ta kontakt med kulturminnevernet. Noen ganger kan det da være aktuelt for kulturminnevernet selv å gå inn og fjerne torvlag for å få strukturer i bakken bedre fram.

- ***Skjøtsel av hustufter***

Rester etter hus fra forhistorisk tid fins i flere utforminger. Vanligst er bronsealderens og jernalderens langhus og det runde huset fra steinalderen.

Hustuftene vises oftest som en steinblandet jordvoll som i sin tydeligste form utgjør et rektangel (langhus) eller en sirkel (steinalderhus). Disse hever seg ofte opptil en halvmeter over bakken og vises tydelig når vegetasjonen er fjernet. Før så har skjedd kan det være svært vanskelig å se disse husrestene. Langhusene kan ofte være fra rundt 20 til 40 meters lengde og steinalderhusene har vanligvis en diameter fra 3 til 5 meter.

Steinalderhusene har vært brukt gjennom store deler av steinalderperioden (9000 – 1500 f. Kr.) og langhusene gjennom hele bronsealderen og mesteparten av jernalderen (1500 f. Kr. – 1000 e. Kr.).

Det best synlige er da de nedfalte rester etter veggene i husene, som ofte har bestått av stein eller torv. Oppå disse ”veggvollene” har da torva etter hvert grodd seg innpå.

Også slike tufter kan være fullstendig nedvokst av urter, busker og trær. I dette tilfellet kan det også være vanskelig å erkjenne formen selv om en fjerner vegetasjonen.

Dersom en ønsker å ha beitedyr i området, vil det her være småfe som er aktuelt. Storfe vil på grunn av tyngde og annet være en risikofaktor, med tanke på de sårbare overflatene inni tuftene.

Framgangsmåte ved skjøtsel:

Generelt bør en i dette tilfellet være spesielt varsom ved maskinbruk, da særlig flata innenfor veggvollene er meget sårbar. Her kan det bare være et tynt jordlag mellom overflate og gulv i det gamle huset, hvor både gjenstander og annen informasjon ligger lagret i jordsmonnet.

En starter med å fjerne all overvegetasjon i form av trær og busker. Dernest fjernes urtevegetasjonen.

Noen ganger kan en på slike tufter finne gamle, morkne trerøtter samt gress- og lyngtuer. Alt dette fjernes, men på en skånsom måte. Intet av dette er noen del av den opprinnelige konstruksjonen, men har kommet til etter hvert.

For å få tufta fram i lyset er det nødvendig med samme ryddeoperasjoner helt ut til sikringssonens ytterkant

- ***Skjøtsel av bautasteiner***

En bautastein, eller bare *bauta*, er en reist stein til minne om en avdød person. I noen tilfeller kan denne steinen være en regulær gravstein, hvor det ligger en person begravd inntil foten av steinen. Andre ganger kan det være en minnestein over den døde uten at det er knyttet noen grav til steinen. I noen, sjeldne tilfeller kan slike steiner ha runeinnskrift som da ofte forteller at en person reiste steinen til minne om en annen.

I enkelte, sjeldne tilfeller kan også en slik bauta være plassert i toppen av et gravanlegg som haug eller røys eller den kan ha en steinring rundt seg.

Bautasteiner forekommer noen ganger på gravfelter med hauger og røyser, andre ganger alene. Bautaene ble anlagt i jernalderen (ca. 500 f. Kr. – 1000 e. Kr.)

Bautaene var minnesmerker som skulle sees. Der de i dag står på innmark kan slike være et spektakulært syn, særlig de som er lange og slanke.

Framgangsmåte ved skjøtsel:

Der en slik bauta er veltet over ende, skal en ikke gjøre noe forsøk på å reise den igjen på stedet. Ta i stedet kontakt med kulturminnevernet om hvilke tiltak som kan være aktuelt.

Det som det vanligvis dreier seg om er en stående bauta. Her er ofte problematikken at den skal vises både på kort og lang avstand.

Det viktigste blir da at området rundt bautaen i en forholdsvis vid sirkel holdes åpent. Her er det viktigst at busker og trær fjernes eller tynnes meget kraftig, slik at den grå steinbautaen igjen kommer fram i lyset og ikke forveksles med eller drukner blant masse trestammer eller forsvinner i krattskog.

Dernest bør nærområdet til bautaen, og et område videre enn sikringssonebeltet på 5 meters bredde, ryddes for kratt og urter, slik at en kan se dimensjonene til bautaen over bakken.

I bakkenivå kan det finnes steiner lagt opp rundt bautaens fot eller bautaen er bare nedgravd i bakken uten noen synlige forstøtningssteiner. Dette bakkenivået kan være alt fra fulldyrket mark, via beitemark til åkerholme/annet impediment. Poenget her blir å rydde bakkenivået for alt som ligger rundt bautaen for at den skal kunne komme best mulig fram i lyset.

Bautaer er ofte overgrodd med lav og i en del tilfeller med mose. Ofte forårsakes mosevekst av nærliggende krattskog, og vil bli borte etter hvert når skogen fjernes. Den løse og tykkere mosen kan fjernes ved hjelp av en myk børste. Lav som sitter på steinen skal en ikke fjerne. Før skjøtsel starter, skal en se etter revner i steinen. Slike kan på sikt medføre avskalling av stein eller større sprekker. Om så skulle være tilfelle, ta kontakt med kulturminnevernet for nærmere vurdering av reparasjonstiltak.

Veiledning utarbeidet av fylkesarkeolog Kristian Pettersen, juni 2006

Bautastein på innmark

Tre runde steinaldertufter etter rydding

Gravrøyser som er ferdig ryddet

Ryddet og stelt gravhaug med fotgrøft